

Mislovics Erzsébet

Társadalmi mobilitás és a zsidó felekezethez való kötődés

Munk Adolf és családja

„Törekedtem a tudományra, de azt el nem értem”, állt az 1907-ben elhunyt Munk Adolf nagyváradai síremlékének saját maga által megfogalmazott héber nyelvű feliratában.¹ Az Ujvári Péter szerkesztésében 1929-ben megjelent *Magyar Zsidó Lexikon* hosszú szócikket szentelt a „nagyváradai »Maszkilim« [...] szerény, de lelkes körének” tagjaként bemutatott Munk Adolf (Méir Ábrahám/Meir Avraham) héber írónak.² A szócikk szerzője nem tüntette fel a nevét, de vélhetően a fia, Munkácsi Bernát, a lexikon szerkesztőbizottságának tagja írhatta. A két állítás látszólagos ellentmondása nem oldható fel csupán Munk Adolf szerénységével, vagy fia elfogultságával. Ugyancsak egymásnak feszülő ellentmondásnak tűnhet Munk Adolf elköteleződése az ortodox értékek védelmezése mellett, míg a társadalom mászkilként, vagyis a zsidó felvilágosodás, a hászkálá híveként tartotta számon. Írásunk Munk Adolf és családjának esettanulmányán keresztül a társadalmi mobilitás és a zsidó felekezethez való kötődés viszonyát helyezi a vizsgálat középpontjába. Arra a kérdésre keresi a választ, hogy vajon az egyénnek a zsidósághoz való viszonyában a társadalmi felemelkedés hozott-e változást, és ha igen, milyen mértékűt.

A *Magyar Zsidó Lexikon* szócikke tömör leírást nyújt Munk Adolf életéről. Nyitrán született, héber író, mászkil, kereskedelmi tevékenységet folytatott, amely mellett nem hanyagolta el irodalmi munkásságát sem. Műveit fia, Munkácsi Bernát ismertette 1935-ben, jelentős részük napjainkban már nem lelhető fel.³ Héber nyelven írt önéletrajzát 1898-ban fia unszolására kezdte lejegyezni, és 1899-ben fejezte be. Magyar nyelvre közel fél évszázaddal később, 1942-ben Arday Simon és Fábíán Miksa fordította le, a gépirat az Országos Széchényi Könyvtár állományába került.⁴ Munk Adolf önéletírása a 2000-es évek elején nyomtatásban is napvilágot látott *Emlékeim történetei* címmel.⁵ Műve egyedülálló bepillantást enged a 18–19. századi magyarországi zsidóságnak a modernizáció kihívásaival szembekerülő társadalmába.⁶ Saját önéletrajzának mintegy kiegészítésül szolgál a fia pályájának kezdeti szakaszát bemutató tanulmánya, amelyet

¹ Munkácsi B. 1939: 199.

² Ujvári (szerk.) 2000: 618.

³ Munkácsi B. 2002.

⁴ A gépirat az Országos Széchényi Könyvtár törzsgyűjteményében található. OSZK 143.096.

⁵ Munk 2002a.

⁶ Silber 2002.

1890-ben Bernát levelező akadémiai taggá és hitközségi tanfelügyelővé választása alkalmából írt, és amely egyúttal egy mászkil saját döntései miatti belső vívódásának leirata is.⁷ Munk műveinek megértését segíti az utódai által összegyűjtött genealógiai adatbázis,⁸ melynek adatait egy általunk 2012-ben elvégzett utólagos kutatás tette teljesebbé.⁹

A MUNK CSALÁD ANYAKÖZÖSSÉGEI

Munk Adolf születési helyeül valamennyi fellelhető forrás Nyitrát jelöli meg, születési éveként pedig 1830-at.¹⁰ Fennmaradt egy fénykép a „párutcai” szülői házról.¹¹ A képalírás magyarázatot ad arra, hogyan élhetett a Munk család egy kiváltságolt városban a 18–19. században. A középkorban elnyert kiváltság révén ezek a városok a „de non tolerandis Judaeis” jogát élvezték, azaz nem kellett megtérniük zsidó lakosokat a városfalakon belül.¹² A városok külső részein ugyanakkor, így Nyitra esetében a „Párutca” (Párovce) nevű külvárosban megtelepedhettek zsidó lakosok.

A család ősei 1770 körül érkezhettek a településre Morvaországból. A Nyitra megyét is magába foglaló, a 19. századi zsidóság által jiddis elnevezéssel *Oberland*nak nevezett terület közkedvelt letelepedési régióknak számított az 1660-as évek óta.¹³ A földesúri szervezett letelepítés és az ezt követő bevándorlás eredményeként a keleti országrész szórt letelepedési gyakorlatától eltérően Nyugat-Magyarországon nagyobb mezővárosi közösségek jöttek létre. A nyitrai Párutcába a család már kialakult közösségi keretek közé érkezett. Munk Adolfnak mind anyai, mind apai nagyszülei a zsidó község megbecsült tagjainak számítottak. Felsenburg Mose a jegyzői tiszteletet töltötte be, Munk Elchanan kereskedő vallási tanulmányaiban való jártassága révén pedig kiérdemelte a chávér címet.¹⁴

⁷ Munk 2002b.

⁸ Munkácsi B. 1939.

⁹ Mislovics 2012.

¹⁰ Munk 2002a: 16; Ujvári (szerk.) 2000: 618.

¹¹ Munkácsi B. 1939: 191.

¹² Friss (szerk.) 1903: 172, 175; Grünvald–Scheiber (szerk.) 1960: 10–11, 325, 339; Kubinyi 1995: 23.

¹³ Az *Oberland* elnevezés a korabeli nyugat-európai zsidóság nézőpontját tükrözte. Így kapta a nyugathoz közelebb eső, a Felvidék nyugati és középső szakaszát, valamint a Dunántúlt és a Duna mellékét magába foglaló terület a „felső” (*Oberland*), a távolabb fekvő pedig az „alsó” (*Unterland*) nevet. Ezért lett a „felsőországi” zsidóság a nyugati, míg az „alsóországi” zsidóság a keleti.

¹⁴ A *chávér* szó jelentése társ. E rabbinikus megtisztelő cím társadalmi megszólításként szolgált a törői kritériumok alapján. A zsidó közösségen belül a címek három forrásból származtak: gazdasági, kormányzati, illetve rabbinikus címek. A Tóra nem csupán a mindennapi életet határozta meg, a társadalomban uralkodó törvényeknek is alapjául szolgált. A Tóra hordozói a társadalmi hierarchia legmagasabb fokán álltak. Katz 2008: 37; Munk 2002a: 14–15; Munkácsi B. 1939: 7–9, 48, 191.

A 18. században a német, csehországi, morva területek zsidó társadalmát a házkálá kihívásai tették próbára.¹⁵ A Magyar Királyság területén a zsidó községek életére még a 19. század elején is a hagyományos értékrend változatlan fenntartásáért küzdő, minden vallási újítást elfojtani igyekvő Chátám Szófé, az *Oberland* központjában, Pozsonyban működő rabbi gyakorolta a legnagyobb hatást.¹⁶ Törekvését sikerei ellenére a folyamatos migráció gyengítette. A nyugatról beköltözők, akik egykori lakóhelyeiken a keleti területeken élő zsidósághoz képest nagyobb mértékben léptek érintkezésbe a nem zsidó kultúrával, magukkal hozták a hagyományos társadalom változásának a csíráit. Így történt ez Munk Adolf anyai águ őseinek esetében is. Anyai nagyapja, Felsenburg Mose „német írást és olvasást, számtant, héber nyelvtant tanított, és a hitközség egész fiatalsága az ő tanítványa volt”.¹⁷ A 19. század második évtizedétől a hagyományos értékrendet védelmező zsidóság az *oberlandi* területeken is szembesült a modernizáció kihívásaival. Munk Adolf családjában apjának és anyai nagyapjának nevelési véleménykülönbsége erre világít rá. Felsenburg Mose, aki Kirchenbergből érkezett Nyitrára, a világi tudományokban is jártasnak számított. Saját családjában a lányok olvastak németül, számolni is megtanultak.¹⁸ Munk Adolf szüleinek anyagi nehézségei miatt a nagyapa átvállalta Adolf bátyjának, Gabrielnek a nevelését, akit a számtan mellett szintén megtanított írni és olvasni németül – mindezt Adolf és Gabriel apjának, Munk Beer Bernátnak az engedélye nélkül.¹⁹ Noha Felsenburg Mose és Munk Beer Bernát egyaránt az ortodox értékek védelmezői voltak, az előbbi az ortodoxia azon ágához tartozott, amely az oktatás terén a világi ismeretek elsajátítását is szorgalmazta, míg az utóbbi ettől mereven elzárkózott.²⁰

Az 1860-as években, a reformerek és ortodoxok között kibontakozó nyílt küzdelem időszakában Munk Adolf már nem az *oberlandi* területeken élt. A galgócí gáont,²¹ Jichák Áháront követve 1853-ban Nagyváradra költözött. Vándorlásának iránya hasonlóságot mutat a zsidó társadalmat jellemző migrációs folyamatokkal. A belső vándorlás egyfelől a kisebb településekről a nagyobb települések, városok irányába, másfelől a perifériáról a centrum felé irányult.²² Munk Adolf testvére, Jakab is Nagyváradra költözött.²³ Nagyváradon, egy a hagyományos vallási előírásokat tiszteletben tartó közösségbe érkeztek, ahol a szekularizáció hatásával az 1860-as évektől szembesültek. Végül Munk Adolf utódai az 1880-as évektől az ország és a zsidó társadalom életében is jelentős gazdasági, társadalmi

¹⁵ Etkes 1993; Zipperstein 1985; Feiner 2002.

¹⁶ Katz 1992. 80–112.

¹⁷ Munk 2002a: 15.

¹⁸ Munk 2002a: 15.

¹⁹ Munk 2002a: 32.

²⁰ Silber 2008.

²¹ A „gáon” jelentése nagytekintélyű, nagyméltóságú. Az ókorban a Talmud-értelmező iskolák vezetőinek címéül szolgált. Az újkorban a talmudi szaktekintélyek megnevezése.

²² Mislovics 2008: 59–63.

²³ Héber neve Baruch Jozsef volt. Munkácsi B. 1939: 11. Nagyváradra érkezésének pontos ideje nem ismert, azonban 1860 körül már biztosan a városban élt. Munkácsi B. 1939: 45.

és kulturális vonzerőt jelentő fővárosba, Budapestre települtek át. Érdekesség, hogy a nyitrai anyaközösség elhagyását Munk Adolf feltehetően nem tartotta jelentős eseménynek, mivel önéletírásában nem tett róla említést. A földrajzi mobilitás Munk Adolf és családtagjainak körében nem gyengítette a zsidó felekezethez való kötődést. A családtagok vándorlása egyértelműen összefüggött a változó gazdasági és jogi lehetőségekkel.

GAZDASÁGI LEHETŐSÉGEK – TÁRSADALMI MOBILITÁS

A 18–19. századi zsidóság foglalkozásszerkezetének korabeli egysíkú ábrázolásában a férfitársadalom tagjai kereskedők vagy árendások.²⁴ Ezt a kliséet az irodalmi megjelenítések tovább erősítették.²⁵ A források elemzése révén azonban a korszak zsidóságának foglalkozási megoszlásáról sokkal árnyaltabb képet kapunk. A kereskedők, árendások, iparosok, szellemi foglalkozást űzők csupán a főbb csoportok, amelyek további alcsoportokra bonthatók.²⁶ A zsidó népesség foglalkozásszerkezetének alakulása a magyar gazdasági élet viszonyait tükrözte, annak változásaira reagált, alakításában a zsidók maguk is aktív szerepet vállaltak.

Munk Adolf családja gazdasági helyzetének, lehetőségeinek bemutatása egyaránt teret enged a zsidó társadalomban nyomon követhető általános jelenségek ábrázolásának, illetve az egyedi sajátosságok kiemelésének. A család tagjainak gazdasági előrelépése nem tekinthető generációról generációra folyamatosnak. Munk Adolf anyai és apai nagyapjainak vagyoni helyzetét egyformán szerénynek tekintette. Anyai nagyapja hitközségi tanítói fizetése mellett apósa, Joseph Lerner egykori triezsti kerületi rabbi anyagi támogatását is élvezte.²⁷ Ennek köszönhetően a házában viszonylagos jómód uralkodott. A nehézséget lányainak kiházásítása jelentette. Munk Adolf emlékiratai szerint művelt édesanyja, Chaile, „csak olyan fiatalembert kívánt szeretetével megajándékozni, aki az értelmesek közé számított”, vagyis aki a világi tudományokban is rendelkezett némi jártassággal.²⁸ A hagyományoknak megfelelően a házasságot követően az ifjú pár két évig a férj, avagy a feleség szüleinek házában élt (keszt intézménye).²⁹ Ez idő alatt a fiatal férj vagy kitanult valamilyen mesterséget, vagy olyan előrehaladást ért el vallási tanulmányaiában, hogy meghívták egy közösségbe a rabbipozíció betöltésére. Ezt az anyagi terhet azonban a Felsenburg család nem tudta vállalni. Chaile ezért elfogadta Munk Elchanan róflós kereskedő fiának házassági ajánlatát. Munk Adolf szerint nagyapja saját házzal rendelkezett, majd anyja hozományából a szülei is vásároltak egyet. (A

²⁴ Mednyánszky 1981: 13; Ackersdijck 1987: 18. A korabeli zsidóság is küzdött e percepció megváltozásáért: Löw 1874: 37.

²⁵ A közfelfogásról árulkodnak a közmondások: „Ritka a vásár zsidó nélkül”, „Alkuszik, mint cigány a lóra, a zsidó a gyapjúra”. Flesch 1908: 176–194.

²⁶ Silber 1992; Hanák 1992; Katus 1992; Mislovics 2008: 151–236.

²⁷ Munk 2002a: 16.

²⁸ Munk 2002a: 15.

²⁹ Katz 2008: 29.

forrásban meglepő a házvételről tett kijelentés, mivel zsidók nem birtokolhattak, csak bérelhettek ingatlant.) A fiatal pár egybekelésekor a vőlegény 25, a menyasszony 22 éves volt, azaz szó sincs gyermekkorban kötött házasságról.³⁰

Munk Adolf apja, Munk Beer Bernát házaló kereskedőként kereste kenyerét, faluról falura járt egy meghatározott körzetben. Más kereskedők megbízásából szállította és árulta termékeit, saját apja azonban nem tartozott a megbízói közé. Ifjúkori tanulmányai hiányos voltára nézve árulkodó az önéletrajzban megjelent vita során a felesége részéről elhangzó vád: „Hasztalan mutatok ki neked minden garast, amit kiadok, buta vagy, ki nem ismeresz könyvet, nem tudsz sem olvasni, sem írni, sem számolni.”³¹ Felesége, aki olyan házban nőtt fel, ahol a lányok is elsajátíthattak világi ismereteket, műveletlennek tekintette a férjét. Munk Beer Bernát ismeretei valószínűleg a vallási tanulmányok terén sem lépték túl az alapokat. Anyagi támogatást a tizenegy gyermeket nevelő szüleitől nem remélhetett, így olyan foglalkozást választott, amelyről a szülői házban már szerzett tapasztalatot, de amelybe tőke nélkül is belevághatott. Így lett házaló kereskedő, ami az apai foglalkozáshoz képest visszalépésnek számított. Munk Beer Bernátnak és feleségének, Chailének nyolc gyermeke született. Közülük hárman éltek meg a felnőttkort (Adolf, Hadassza és Jakab).³² Munk Adolf legalább két testvére halálát a család rossz anyagi helyzetére vezette vissza.³³ Apja alig tudta biztosítani családjá megélhetését.

A jesivákban eltöltött évei alatt Munk Adolf sokat gondolkodott a jövőjéről. Úgy vélte, bócherként nem tudná eltartani jövődöbeli családját,³⁴ ezért 1851-ben tanítóként helyezkedett el Nagyszombaton. A város kedvező gazdasági adottságokkal rendelkezett, szabad királyi városként kapui nem sokkal korábban, 1840-ben nyíltak meg a zsidó betelepedők előtt. A zsidó közösség lélekszámát Munk Adolf alig 10 főre tette. A közösség tagjai jómódúnak számítottak, és olyan tanítót kerestek, aki a talmudi ismereteken kívül a modern tudás birtokosa is.³⁵ A tanítói pálya kihívásai és örömei mellett gyakran érezte úgy, hogy sem a szülők, sem a gyermekek nem tisztelik eléggé.³⁶ Nagyváradra 1853-ban költözött el. Akkoriban az ország egyik legjelentősebb zsidó közössége élt ebben a városban. Ő a közösség élére választott rabbi (reb gáon Jichák Áháron) felkérésére bócherként (valójában házitanítóként) utazott vele.³⁷ Nagyváradon is vállalt magántanítványokat.³⁸ „[A] pénz mindennel felér”, írta

³⁰ Munk 2002a: 16.

³¹ Munk 2002a: 27.

³² Gabriél 21 éves, Chóné Wolf 6 éves, Zalman 1 éves, Chájim és Mordecháj (ikrek) 1 éves, illetve 15 hónapos korban hunyt el.

³³ Chájim és Mordecháj ikerfiúk 1840-ben születtek. Munk 2002a: 39–40.

³⁴ A *bócher* olyan jesivában tanuló fiatal, aki a Tóra tanulmányozásának szenteli magát. Munk 2002a: 182.

³⁵ Munk 2002a: 184.

³⁶ Munk 2002a: 199–200.

³⁷ Munk 2002a: 203–213.

³⁸ Munk 2002a: 214.

önéletrajzában,³⁹ felnőve egyre inkább úgy gondolta, környezete akkor tiszteli, ha tudása mellett a pénzszerzéshez és vagyongyarapításhoz való képességéről is megbizonyosodik. E kettős mérce a hagyományos zsidó társadalom értékrendjét tükrözte. Egy-egy közösségen belül a vezető szerepet a vallási ismeretekben jártas, illetve az emellett még a gazdasági életben is sikeres férfiak tölthették be. Munk Adolf nagyszülei a közösség megbecsült, jóllehet nem legvagyonosabb tagjainak számítottak. Biztos megélhetésük nem forgott veszélyben, ami azonban nem jelentette azt, hogy utódaikat jelentős vagyonnal támogathatták volna. Munk Adolf apja esetében a gazdasági sikertelenség a társadalomban elfoglalt helyzetét is negatívan befolyásolta. Ennek kompenzálására Munk Beer Bernát a közösség érdekében végzett karitatív tevékenységgel próbálta kivívni környezetének elismerését, részben sikerrel.⁴⁰

Munk Adolf, mint írja, a szülői elvárások ellenére elhagyta az értelmiségi pályát. Mozgástera a pályaválasztás lehetőségeit illetően behatároltnak tekinthető, hiszen családjában nem volt hagyománya az iparűzésnek, illetve egy mesterség kitanulása hosszabb időt vett volna igénybe, számára ez 20 évesen szóba sem jöhetett. Nagyváradra Jichák Áháron Landesberg rabbi gyermekeinek magántanítójaként került.⁴¹ A tanítói állás csekély megbecsültsége, illetve vágya, hogy jobban keressen, Munkot végülis arra ösztönözte, hogy kereskedő legyen.⁴² Terménykereskedéssel tőkét szerzett, majd a helybeli termelőkkel alakított ki kapcsolatokat. Rátermettsége segítette beilleszkedését a nagyváradai zsidó kereskedők közegébe. Jó hírére utal, hogy 1858-ban több házasságközvetítő is felkereste helyi kereskedő apák megbízásából. Ő eleinte ingadozott a szerelmi és az érdekházasság között.⁴³ Végül az utóbbi mellett döntött, Mose Veinberger Félegyházán élő, raktárral is rendelkező nagykereskedő ajánlatát fogadta el, és lánya jegyese lett. Ez a házasság anyagilag és presztízsből elölépést jelentett volna a számára, az eljegyzést azonban a lány elhidegülése miatt felbontották, amit Munk Adolf azzal magyarázott, hogy jegyese nagynénjei tanulatlanok voltak, akik „nem tudják megbecsülni az embert csak vagyona szerint”.⁴⁴ Munk Adolf végül 1859-ben házasodott meg, mégpedig szerelemből. Stein Sárával kötött frigyétől anyagi előnyöket egyáltalán nem remélhetett. A rokonainál szinte cselédsorban nevelkedő lányt ráadásul „nem tanították semmire, se írni, se olvasni, se németül, se magyarul, még héberül olvasni se, hogy imádkozni tudott volna”. Munk Adolf számára azonban a legszebb nőnek számított, aki emellett kedves volt hozzá.⁴⁵ Stein Sárával kötött házassága az elismert Kurländer család rokonai

³⁹ Munk 2002a: 228; Munk 2002b: 293.

⁴⁰ A betegek ápolásával, közösségi rendezvényeken mások kiszolgálásával apja kiérdemelte a közösség megbecsülését. Munk 2002a: 24.

⁴¹ Munk 2002a: 202.

⁴² Munk 2002a: 211, 228.

⁴³ Munk 2002a: 229–256.

⁴⁴ Munk 2002a: 247.

⁴⁵ Munk 2002a: 230. Stein Sára korábban egy bizonyos Jichák Steinerhez ment férjhez, aki azonban egy éven belül elhunyt, hátrahagyva őt egy csecsemővel. A gyászidő letelte után házasodott össze Munk Adolffal.

közé emelte, bár ez a házasságkötés idején semmilyen anyagi előnyt nem jelentett számára. Családját saját keresetéből tartotta el.

Az 1860-as években a zsidó kereskedők életére is mélyreható hatást gyakorolt a reformerek és ortodoxok végül szakadáshoz vezető viszálya.⁴⁶ A meg hasonlítás a gazdasági életben is elkülönülést eredményezett, és Nagyváradon is létrejött a neológ és az ortodox kereskedők külön köre. Munk Adolf az ortodox kereskedők táborához csatlakozott, emiatt a neológok táborát támogató vevő-körének egy részét elveszítette.⁴⁷

Visszaemlékezései alapján mindazonáltal megállapítható, hogy a gazdasági életben bekövetkező változásokra Munk Adolf gyorsan és hatékonyan reagált. A nagyváradi vásárcsarnok létrehozása után hites ügynöki vizsgát tett, ami biztossíthatta volna megélhetését, ám az 1872 őszén kitört kolerajárvány és az 1873-ban bekövetkező gazdasági válság megakadályozta, hogy kereskedőből a nagyobb anyagi biztonsággal kecsegtető hites ügynökké léphessen elő. Az 1875-ig elhúzódozó ínséges gazdasági helyzet és kiújuló betegsége következtében szinte minden tartalékát felélte.⁴⁸ Ekkor társat vett maga mellé, aki felvásárolta a terményeket, a hasznon pedig megosztottak. Bár társasvállalkozása segítette megélhetését, vagyona mégis rohamosan apadt.⁴⁹ 1890-től fiai támogatására szorult, akik közül Bernát és Gábor Budapesten élt, míg apjához hasonlóan Mór Nagyváradon maradt. Munk Adolf tanítói és kereskedői tevékenysége során a sikeres és kevésbé sikeres időszakok váltogatták egymást, de teljes anyagi romlása csak élete végén következett be. Családjá előző nemzedékéhez képest gazdasági eredményei mégis előrelépést jelentettek. Lányai kiházásítása társadalmi és anyagi helyzetére egyaránt rávilágít. Munk Adolf elsődleges szempontja az volt, hogy lányait⁵⁰ olyan férfiakhoz adja hozzá, „akiknek becsületük van”.⁵¹ Hermina Chaile és Tini Dina házassága idején a család anyagi helyzete viszonylag szilárd volt, így hozományukat apjuk egyedül állta. Mindkét lány kereskedőhöz ment férjhez, Chaile 1881-ben Lövy Vilmoshoz, aki Nagyváradon vászonkereskedéssel foglalkozott. Dina pedig 1882-ben Resofszky Tivadarhoz, aki Nagyváradon fehérneműüzletet, Bánffyhunyadon pedig kávéházat üzemeltetett. Adolf anyagi helyzetének fent említett romlása nem veszélyeztette a másik két lánya házassági esélyeit, ami alapvetően a család jó hírének, fiai társadalmi és gazdasági, illetve Hermina Chaile férje üzleti sikereinek köszönhető. Mariska 1891-ben Ungár Ármin feketeerdei (Bihar megyei) üveggyári igazgatóval, Juliska 1899-ben Schönberger Ármin kereskedővel kötött házasságot, a hozományukat apjuk és testvéreik közösen

⁴⁶ Katzburg 1969; Katz 1999.

⁴⁷ Munk 2002a: 277.

⁴⁸ Munk 2002a: 279–281.

⁴⁹ Munk 2002a: 280–281.

⁵⁰ Hermina 1861-ben, Tini Antónia Krisztina 1864-ben, Mariska 1870-ben, Juliska pedig 1880-ban született.

⁵¹ Munk 2002a: 283.

állták.⁵² A lányok férjei valamennyien a társadalom gazdasági értelemben megbecsült tagjainak számítottak.

Munk Adolf három fia⁵³ közül kettő lépett kereskedői pályára, Gábor és Mór. Munk Gábor Nagyváradon tartott fenn üzletet, majd (1896 után) Budapesten a bécsi Manner vállalat kizárólagos forgalmazója lett. Gazdasági sikereinek köszönhetően 1917-ben Budapesten háztulajdonossá vált.⁵⁴ Mór textilnagykereskedő lett Nagyváradon.⁵⁵ Mindketten az apjuk által kikövezett úton haladtak, nagykereskedői pozícióba emelkedésük a korábbi generációhoz viszonyítva gazdasági és társadalmi előrelépést jelentett. Házassági kapcsolataik is erre világítanak rá. Mindkét fiú a Lindenbaum családba házasodott be: Lindenbaum Fülöp szőlőbirtokos Eszter nevű lányával Gábor 1893-ban, míg Ilona nevű lányával Mór kötött házasságot.

Egészen más utat járt be az elsőszülött fiú, a nevét 1881-ben magyarosító Munkácsi Bernát,⁵⁶ aki apja elképzeléseivel ellentétben az értelmiségi pályát választotta. Tanulmányai idején Bernát saját maga teremtette elő megélhetési költségeit, mivel az 1873-as gazdasági válság után családja egyáltalán nem tudta anyagilag támogatni. Munkácsi Bernát kezdetben orvostanhallgató akart lenni, de később elállt szándékától, mivel úgy vélte, ez a tudomány haszonlesővé teszi az embert, ezért inkább a bölcsészkarra iratkozott be.⁵⁷ Középiskolai tanárként diplomázott. A tudományos kutatói pálya vonzotta, de megélhetése biztosítása érdekében pedagógusként igyekezett elhelyezkedni. Zsidó vallása miatt, amelyet keresztény kortásai elvárása ellenére sem adott fel, ez nem bizonyult könnyű feladatnak. Helyzetét tovább nehezítette a tény, hogy az országban a zsidó felekezet ekkor még nem tartott fenn gimnáziumot. Végül 1890-ben a pesti neológ hitközség tanfelügyelője lett, emellett nyelvészeti és néprajzi kutatómunkáját is folytatta. Munkácsi Bernát anyagi biztonságát tehát a zsidó közösségben betöltött állása alapozta meg. Míg egykori támogatója, Goldziher Ignác naplójában keserűen emlékezett meg saját hitközségi állásáról, Munkácsi Bernát nem tekintette béklyónak azt.⁵⁸ 1892-ben Jacobi Paulával, egy földbirtokos lányával lépett frigyre.

⁵² Munk 2002a: 283.

⁵³ Bernát: 1860–1937, Gábor: 1865–1955, Mór: 1873–1942.

⁵⁴ Munkácsi B. 1939: 13; Megyery Izidorné született Brüll Hedvig eladta Munk Gábornak a négyemeletes bérházát a Balaton utca 10. szám alatt: HU BFL VII.173.a – 1917 – 0648, HU BFL VII.173.a – 1917 – 0818.

⁵⁵ Munkácsi B. 1939: 13.

⁵⁶ Születési neve Munk Bernát.

⁵⁷ Munk 2002b: 302.

⁵⁸ Goldziher Ignác a Pesti Izraelita Hitközség vezetőinek vele szemben tanúsított magatartását, illetve titkári munkája lélekölő jellegét nehezményezte. Tőle eltérően Munkácsi Bernát a közösségért végzett munka lehetőségét emelte ki. Goldziher 1984: 112–115; Munkácsi B. 1925: 61–65.

OKTATÁSI KERETEK VÁLTOZÁSA: KÖZÖSSÉGI ELVÁRÁS – EGYÉNI DÖNTÉS

A hagyományos zsidó társadalomban a gyermekek oktatása a vallási nevelésen alapult. A fiúgyermekek oktatása elsőséget élvezett. Önéletírásában a lányok műveltségéről Munk Adolf csak abban az esetben emlékezett meg, ha az valamilyen eltért a megszokottól. Ezért tett például említést arról, hogy az anyja megtanult németül olvasni, és szabadidejében német szépirodalmat olvasott.⁵⁹ A Munk fiúk, Adolf, Gabriel és Baruch Josef már hároméves koruktól magántanítóknál tanultak. A fiúk ötéves korukban kerültek a chéderbe, ahol a vegyes életkorú csoportok oktatása általában egyetlen tanítóra volt bízva. Héber nyelvet, Tórát, Mísna-t, illetve Talmudot tanultak. A megfelelő előrehaladást mutatók a közép-/felsőfokú képzésnek számító jesivában tanulhattak tovább. Azok, akik felhagytak tanulmányaikkal, 13 éves koruk után munkába álltak. Ezt a hagyományos zsidó iskolai struktúrát II. József az 1780-as években rendeletekkel igyekezett megváltoztatni, ami a zsidók társadalmi elkülönülésének csökkentését, illetve „hasznos” állampolgárokká való nevelését célozta. A rendelet alapján az állami irányítású iskolák alsóbb osztályaiban az úgynevezett emberi tanokat (világi tudományokat), a felsőbb osztályokban az isteni tant (vallási tudományokat) vezették volna be az órarendbe.⁶⁰ Az uralkodó által 1783-ban kiadott *Systematica gentis Judaicae regulatio* lehetővé tette a zsidó gyermekek számára más felekezet által vezetett iskolák látogatását.⁶¹ A zsidó társadalom vallási és világi (hitközségi) vezetői azonban erősen elleneztek ezeket a reformokat, ezért a zsidó községek, ahol csak tehették, saját iskolákat állítottak fel, hogy megakadályozzák a közösségi kereteken kívüli oktatás térnyerését.

A 19. században a hagyományos zsidó oktatást saját intézményrendszere is kihívások elé állította. Magyarországon (kiváltképpen az *oberlandi* és kis-burgenlandi térségben) virágoztak a jesivák. Alapítóik az adott zsidó községek rabbijai voltak, akik meghatározták jesivájuk tananyagát. Egy jesiva vonzereje nagymértékben függött az intézményt alapító-vezető rabbi műveltségétől, hírnevétől és karizmájától. A tanulók akár több száz kilométerről is érkezhettek, megélhetésüket a helyi közösség ingyenebédrel, olcsó szálláslehetőséggel támogatta. Egy tanuló több jesivát is végigjárhatott.⁶² Míg a magyarországi jesivák a 19. században európai viszonylatban is jelentősnek számítottak, Lengyelországban az ország felosztása ezeknek az intézményeknek az átmeneti felszámolásához vezetett.⁶³ A 19. század folyamán, a hászkálá terjedésekor a jesivák az oktatás hagyományos színterei megőrzésének szimbólumává váltak.⁶⁴ A jesivák működése

⁵⁹ Munk 2002a: 15.

⁶⁰ Wessely 1995: 70–74.

⁶¹ Büchler 1896: 367–374.

⁶² Katz 2005: 279–285; Bányai 2005.

⁶³ Stampfer 1997: 131–141.

⁶⁴ Ben David 2008: 83–134; Breuer 2003; Etkes 2006.

ugyanakkor a zsidó társadalom hagyományos tagjainak körében is némi aggodalmat keltett, mivel a jesivák közötti vándorlás kitolta a házasságkötés idejét, és a jesivanövendékek esetenként bűnös élvezetek felé fordultak. A zsidó községeket aggasztotta a vándorló ifjúság, amely minden ellenőrzés alól kiszakadva különálló réteget alkotott. A jesivabócherek a vallási tudományok mellett világi ismereteket is elsajátítottak.⁶⁵ Egy új értelmiségi réteg volt kialakulóban. Munk Adolf visszaemlékezéseiben különbséget tett az 1840-es évekbeli magyarországi és külföldi jesivák között. Míg a magyarországi jesivákban nem oktattak világi tárgyakat, a morvaországi jesivákban a modern kor szellemének megfelelő ismereteket is elsajátíthattak.⁶⁶ Ennek némileg ellentmond az a megjegyzése, miszerint 1849-ben Nyitrán a rabbi jesivájában kizárólag a Tórát tanulmányozták, míg a dáján (bíró) jesivájában emellett a világi ismeretek elsajátítására is hangsúlyt helyeztek.⁶⁷

Munk Adolf kiemelt gondot fordított önéletrajzában az oktatásban eltöltött évei bemutatására. Nagyszülei, Munk Elchanan és Felsenburg Mose egyaránt tanult embereknek számítottak, bár műveltségi szintjük eltért. Apai nagyapja, Elchanan kiérdemelte a chávér címet, amely a vallási tanulmányokban bizonyos előrehaladást tanúsítottak elismerésül szolgált. Anyai nagyapja, a világi tudományokban is jártos Mose, az előkelőbb morénu cím elnyerésével a vallási tudományokban való jelentős jártasságát bizonyította.⁶⁸ A Felsenburg-házban uralkodó, egykori lakóhelyükről magukkal hozott felvilágosult gondolkodás mind a fiúk, mind a lányok oktatásában megmutatkozott. Munk Adolfnak a lányok neveléséről alkotott véleményéről sokat elmond, hogy csupán édesanyja műveltségéről tett említést. Lányai esetében csak annyit közölt, „Chailát és Dinát férjhez adtam”.⁶⁹ A Munk család a hagyományos nevelési elveket követve a vallási oktatást helyezte a középpontba. Az önéletrajz alapján világossá válik, hogy míg Munk Adolf apja műveletlen maradt, addig öccsei megfelelő jártasságot szereztek a vallási tudományokban.⁷⁰ Munk Adolf családjának történetében tehát az apa időszakában kulturális téren is visszaesés következett be. Az anya, Chaile otthonról hozott tudása, műveltsége nem befolyásolta gyermekei oktatását, mivel férje teljes mértékben megtagadta, hogy világi tudományokkal foglalatosskadjon.⁷¹

Munk Adolf önéletrajza részletes, a tananyagra is kiterjedő betekintést enged a hagyományos zsidó oktatás menetébe, és felhívja a figyelmet arra, hogy még egy családon belül is eltérő lehetett a gyermekek lehetősége a fejlődésre. Adolf idősebb testvérét, Gabrielt kiskorától anyai nagyszülei vették gondozásukba. Nagyapja megismertette a világi tudományokkal is, amit apja mélységesen megvetett

⁶⁵ Leipnik jesivájáról jegyzi meg Munk Adolf a művében, hogy onnan olyan bócherek kerültek ki, akik ismerték a régi és modern tanításokat, ismerték a tiszta német nyelvet, és latinul is tudtak. Munk 2002a: 144.

⁶⁶ Munk 2002a: 144–145, 169.

⁶⁷ Munk 2002a: 166.

⁶⁸ Munkácsi B. 1939: 195–196.

⁶⁹ Munk 2002a: 282.

⁷⁰ Munk 2002a: 31.

⁷¹ Munk 2002a: 30–31, 32–33, 167.

és elítélt.⁷² Bár apja Gabriel felett is igyekezett ellenőrzést gyakorolni, ez nem valósult meg maradéktalanul. Munk Adolf teljesen más nevelést kapott. Rideg, barátságtalan légkörben nőtt fel, kizárólag vallási oktatásban részesült. Apja minden percét ellenőrizte, játékokkal töltött idejét haszontalannak ítélte, gyakran veréssel büntette.⁷³

Munk Adolfot elemi tanulmányai feljogosították a továbbtanulásra. Családja igyekezett biztonságáról gondoskodni, ezért javasolták, hogy bátyja, Gabriel példáját követve Lakompakra menjen jesivába. Bátyja felkészítette a jesivabócherek életére, az elvárt viselkedésre, megjelenésre a társadalmi összejöveteleken.⁷⁴ A jesivából mégis testvére meggondolatlansága miatt kellett távoznia, és ekkor kezdetét vette vándorlása. Galgóc (1846–1848) után Nyitrán (1848–1849), majd Pozsonyban (1850–1851) is tanult. A galgóci jesivában a mérsékelt ortodoxiához tartozó Landesberg Izsák oktatta, ez is hathatott Munk Adolf nyitottabb szemléletmódjának kialakulására. Tanulmányai végeztével csalódottan vette tudomásul, hogy a nyitrai rabbi bizonyítványa csupán előrehaladásáról tájékoztatott, de tudását nem emelte ki. Hiába próbált elnyerni egy méltóbb bizonyítványt a galgóci rabbitól, ő is megtagadta a chávér oklevél kiadását, élve a gyanúperrel, hogy Adolf világi tanulmányokat is folytatott.⁷⁵ Valóban, önszorgalomból tanult franciául, és valamennyi latin- és magyartudást is elsajátított. Csalódottsága mellett következő sorai arról tanúskodnak, miért érezte úgy, hogy önállóan kell döntenie sorsáról:

„Mert 18 éves koromtól fogva mindig egyéni utamon jártam, nem hallgattam sem az ő [az apa], sem a hozzá hasonlóan gondolkodó emberek tanácsára még akkor sem, ha a Libanon cédrusfái, a Tóra hatalmasai lettek volna, és ha a rabbiság legmagasabb polcán állottak is.”⁷⁶

Munk Adolfnak és testvérének, Gabrielnek oktatása hasonlóságot és különbséget is mutat. Az elsőszülöttet anyai nagyapja már gyermekkorában megismertette a világi tudományokkal. Apja felügyelete alatt viszont Munk Adolf kizárólag a Tóra tanulásának szentelhette magát. Ifjúkorában, ahogyan említettük, önerőből tanult meg nyelveket. Történetük részben alátámasztja a hagyományos társadalom kritikáit a vándorló jesivanövendékek életvitelére, világi tanulmányok felé fordulására vonatkozóan. A közösség egyén feletti ellenőrzésének lehetősége csökkent, egy olyan korban, amikor a hagyományos társadalmat is egyre több kihívás érte. Gabriel élete tragikusan alakult, fiatalon elhunyt (véltetően bőrbetegségben). Munk Adolf soha nem ejtett arról szót, hogy a dorbézoló életforma kísértette volna. Családját is viszonylag sokszor kereste fel tanulmányai idején.

⁷² Munk 2002a: 32.

⁷³ Munk 2002a: 33–34.

⁷⁴ Munk 2002a: 87.

⁷⁵ Később *morénu* címet adott neki Nagyváradon. Munk 2002a: 228.

⁷⁶ Munk 2002a: 22.

Felnőttként kezébe vette sorsának irányítását, és a nagyszombati zsidó község iskolájának vezetőjeként a közösség keretei között maradt, jóllehet továbbra is fenntartotta a környező társadalommal kiépített kapcsolatait. Így ismerkedett meg Császká György későbbi kalocsai érsekkel, illetve Ruskó püspökkel, akitől latint tanult.⁷⁷

Jesiva tanulmányai végeztével, tanítói tevékenysége során éles kritikával szemlélte a zsidó társadalmat. Úgy vélte, a jesivanövendékek nem tudnak előre lépni az életben, azon kevesek kivételével, akik rabbipozíciót nyernek el. Már tanítóskodása idején megfogalmazódott benne a gondolat, hogy a zsidó társadalom vagyonos, gazdaságilag felemelkedő rétege elhanyagolja a vallási tanulmányokat, sőt gyermekeikkel szemben e téren minimális követelményt támaszt. Sorai rávilágítanak arra, hogy öntudatra ébredése mellett a tradicionális értékek megőrzését továbbra is központi jelentőségűnek tartotta. Mivel művét 1898-ban írta, szemléletét befolyásolhatták a 19. század második felében a zsidó társadalmon belül felgyorsuló változások.⁷⁸

Életrajzából kiderül, hogy az 1870-es évek közepén maga is osztotta az ortodox tábor véleményét az alapfokú oktatás eredeti formája fenntartásának szükségességéről, mivel úgy vélte, hogy az egyházi iskolák elmaradottak, az állami iskolák pedig nem felelnek meg az egészségügyi szabályoknak.⁷⁹ Mégsem tekinthető minden újítástól elzárkózónak, hiszen emellett a világi tudományok tanulása iránti lelkesedését sem titkolta. Részben emiatt tekintette környezetet mászkilnak. Munk Adolf az ortodox iskoláztatási rendszerben nevelkedett, de ifjúkori döntéseinek eredményeként eljutott arra a kulturális szintre, amelyet anyai nagypja képviselt. A neoortodoxia elvét vallva ragaszkodott a hagyományos vallási értékekhez, de a világi tudományokkal való foglalatosságot nem tekintette bűnnek vagy a zsidóságtól való eltávolodás jelének.

Munk Adolf családapaként az iskoláztatás hagyományos formája mellett döntött. Fiai mellé már négyéves koruktól magántanítókat fogadott, majd a nagyváradi zsidó elemi iskolába íratta be őket. Munkácsi Bernát a felsőbb iskolákat nehezen végezte el, aminek láttán apja letett arról, hogy jesivába küldje. Ám a nagyváradi premontrei gimnáziumba sem akarta Bernátot járatni, amit azzal indokolt, hogy az intézménybe „a nem zsidók tömegesen küldik gyermekeiket, és [...] kigúnyolják a zsidó gyerekeket”.⁸⁰ A korábban említett, az egyéni döntés fontosságát hangsúlyozó kijelentése ellenére nyíltan tetten érhető, hogy a közösség véleménye mennyire fontos volt Munk Adolf számára. Szerette volna,

⁷⁷ Munk 2002a: 188. Munk Adolf visszaemlékezése szerint Ruskó püspököt Kossuth Lajos nevezte ki. A szabadságharcban való részvétele miatt őrizetbe vett papot 1849-ben egy napon örök vitték el, és a továbbiakban nem érkezett hír felőle.

⁷⁸ Munk Adolf ennek hangot is ad életrajzában: „Abban az időben a zsidók még jobban megbecsülték azokat, akik a Tórával foglalkoztak, mint amennyire teszik azt a mi időnkben, mikor a Tórárt félredobták, és az egész ország telve van haladókkal, hiú igyekezéssel a korszellem miatt.” Munk 2002a: 105.

⁷⁹ Munk 2002a: 47.

⁸⁰ Munk 2002b: 296.

ha utódai is a vallási hagyományok követése mellett kötelezik el magukat, ezáltal erősítve az ortodox tábort. Igyekezett ugyanakkor elutasítani a vádat, miszerint tiltakozna a világi tudományok ellen, hiszen maga is „megízlelte a tudás mézét”.⁸¹ Végül nehéz szívvel, de mégis beíratta fiát a gimnáziumba. Úgy gondolta, hogy ezt követően a fia majd kitanul egy mesterséget, amelyből meg tud élni. A kezdeti beilleszkedési nehézségek után Munkácsi Bernát kitűnő eredménnyel zárta középiskolai tanulmányait. Számára természetesnek tűnt, hogy egyetemen folytassa tanulmányait 1878-ban. A korban egyre népszerűbb orvosi pályát elutasította,⁸² helyette inkább a Budapesti Tudományegyetem bölcsészkarára jelentkezett, és a magyar nyelv és néprajz kutatásának szentelte életét.

Munk Adolf életrajzában nem írt kétségeiről, mégis, fia neveltetése kapcsán tett megjegyzései, amelyek visszatérő jelleggel hangsúlyozzák, hogy csak addig akarja egyházi iskolába íratni, amíg szakmát nem tanulhat, árulkodók. Belső vívódásának kifejezése lehet ez.⁸³ Fia tanulmányi útjának leírása talán éppen egyfajta magyarázkodás és igazolás ortodox környezetére számára. Látszólag azzal szemben nem fogalmazott meg ellenérzést, hogy fia nem az ortodox, hanem a neológ hitközséghez került. Ez több tényezővel is magyarázható. Örömmel töltötte el, hogy Bernát nem távolodott el a zsidó vallástól, és nem érintette meg a kísértés, hogy szakmai érvényesülése érdekében feladja ősei hitét. Emellett tapintatosan hallgatott arról, amit fia évtizedekkel később árult el, nevezetesen, hogy hiába pályázta meg a nagyváradi ortodox közösség jegyzői posztját, elutasításra talált.⁸⁴

Munkácsi Bernát maga is távolságtartással szemlélte a neológ hitoktatás módszerét. A fő problémát a tananyag csekélyisége mellett a vallásoktatás elhanyagoltságában látta, ami megítélése szerint nem segítette elő, hogy a tanulók megszeressék a héber nyelvet.⁸⁵ Ennek megerősítését kívánta szolgálni az általa kidolgozott tanterv, melynek alapjául szolgált az a „történeti tapasztalat, hogy a zsidóság életerejé ott gyarapszik, ahol a héber tudás gyarapszik, ellenben, ahol a héber tudás kivész, ott csakhamar utána vész a zsidóság is”.⁸⁶ A neológ zsidó felekezeti életen belül a hagyományos vallásoktatás anyagával kívánta erősíteni a zsidó közösség önazonosságát.⁸⁷ A magyarság nyelvének kutatásában végzett kimagasló munkája sem távolította el a zsidó közösségtől.

Munk Adolf másik fiának, Gábornak az iskoláztatása másképpen alakult. Már kora ifjúságában úgy döntött, nem kíván jesivában tanulni. Apja nem erőltette, sőt támogatta, hogy fia a kereskedelmi szakma felé fordítsa figyelmét. Gazdasági sikerei révén később a pesti neológ hitközség befolyásos tagja lett.⁸⁸ Munk

⁸¹ Munk 2002b: 296.

⁸² Munk 2002b: 302–303.

⁸³ Munk 2002b: 293, 297, 298, 300–302.

⁸⁴ Munkácsi B. 1925: 18.

⁸⁵ Munkácsi B. 1925: 17. A hitoktatás eredményességéről bővebb elemzést nyújt Bányai 2010–2011: 284–292; Konrád 2017: 338–339.

⁸⁶ Munkácsi N. 1943: 165.

⁸⁷ Munkácsi B. 1925: 63.

⁸⁸ Uj vezérférfiak a pesti hitközség intézményeiben. *Egyenlőség* 1933. január 7. 15.

Gábor oktatása hagyományos keretek között zajlott, és pályaválasztásában apja nyomdokán haladt. Látszólag társadalmi szerepvállalása is a hagyományos társadalmi modellt követte. Életútja mégsem tekinthető szokványosnak, hiszen 1918 után egyre aktívabb szerepet vállalt a palesztinai zsidó telepek támogatása érdekében létrehozott Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetségében.⁸⁹ Munk Adolf harmadik fia, Mór iskoláztatásáról az életrajzi könyvben egyszer esik említés, amely szerint nem akart tanulni.⁹⁰ A testvére által összegyűjtött genealógiai adatok szerint nagykereskedő lett.⁹¹

MUNK ADOLF ÖNÁBRÁZOLÁSA – AZ EGYÉN HELYZETE A TÁRSADALOMBAN

Munk Adolf életrajza választ adhat arra kérdésre, hogy vajon a zsidó közösség, vagy inkább saját egyéni döntései határozták-e meg mint individuumot.

Önéletrajzában visszatérő jelleggel tett megjegyzéseket saját külsejére. Külső adottságairól alkotott ítéletét döntően környezetének véleménye formálta. A róla fennmaradt fénykép, amely időskorában ábrázolta feleségével,⁹² koros, méltóság-teljes férfit tükröz. Visszaemlékezéseiben azonban egészen másképp látta önmagát. Koraszülöttként jött a világra, és környezete úgy vélte, nem lesz életképes. Bár életben maradt, anyja gyakran nevezte szerencsétlennek és csúnyának.⁹³ Szánalmasnak érezte magát, amit balesetei tovább súlyosbítottak: lezuhant a zsinagógában a nők karzatáról,⁹⁴ belelépett egy rozsdás szögbe.⁹⁵ Betegségek sora sújtotta, amelyek közül az egyik maradandónak bizonyult: a gyermekkorában begyulladt jobb szemére időskorában megvakult.⁹⁶

Önértékelésében a változást a gyermekkori tanulási sikerei idézték elő. Szüleit büszkeséggel töltötte el, amikor kortársai közül kiemelkedett szellemi képességeivel, avagy ahogyan ő fogalmazott, „szüleim házában is isteni ültetvény lettem”.⁹⁷ Mindemellett rokonainak, ismerőseinek bemutatásakor fontosnak tartotta hangsúlyozni külső megjelenésüket. A gyermekeknek legtöbbször szépségüket emelte ki, apjának, Munk Beer Bernátnak pedig az erejét hangsúlyozta: „Lábszárai márványoszlopok, csontjai, mint a vaskalapács.”⁹⁸ Számára mindez

⁸⁹ Erről könyvében Munkácsi Bernát nem tett említést, míg Gábor veje, Kahan Nison esetében feltüntette ezt az adatot. Munkácsi B. 1939: 24.

⁹⁰ Munkácsi 2002a: 282.

⁹¹ Munkácsi B. 1939: 13.

⁹² MZsML *Apákról az utódokra*, 2018. szeptember 14.

⁹³ Munk 2002a: 43–44.

⁹⁴ Munk 2002a: 51.

⁹⁵ Munk 2002a: 54.

⁹⁶ Munk 2002a: 53–54, 270–272.

⁹⁷ Munk 2002a: 44.

⁹⁸ Munk 2002a: 16.

nem adatott meg. Ennek okát nem csupán a betegségekben látta. Úgy vélte, a környezet és a nevelés is befolyásolja a külsőt.⁹⁹

Apja szigorú, sőt könyörtelen fellépésének említése gyermekkorai leírásának visszatérő motívuma. A vélt vagy valós vétségek miatti verbális szidalmazás mellett a testi fenytés alkalmazása sem állt távol apja pedagógiai módszereitől.¹⁰⁰ Nevelési elvei mind gazdasági, mind műveltségbeli saját sikertelenségére vezethetők vissza. Gyermekei számára a Tóra tanulásában látta a sikeresség zálogát. Munk Beer Bernát magatartása nem tükrözte a Munk család nevelési elveit. Testvére, Munk Mendl, aki elismert tanítónak számított, hangot is adott ennek.¹⁰¹ Ez azonban nem segített, és felesége sem tudta befolyásolni.¹⁰² Beer Bernát számára a jesivában tanuló fiai, Gabriel és Meir Avraham (Adolf) váltak a büszkeség forrásává, és Adolf úgy érezte, hogy családjába ekkor talált feltétel nélküli befogadásra. Munk Adolf egyetlen alkalommal látta saját magát szépnek (cédrushoz hasonlítva magát), amikor kinevezték a nagyszombati zsidó hitközség iskolájának tanítójává, és az emberek tisztelni kezdték.¹⁰³ Apja jellemének elemzésekor igyekezett nyomatékosítani, mennyire becsületes férfi volt, amit maga is követendő erénynek tartott, és gyermekeibe is ezt a szemléletet ültette át.¹⁰⁴ Ugyanakkor a gyermeknevelésben Munk Adolf elutasította atyja könyörtelen fellépését, számára minden gyermeke az öröm forrása volt.¹⁰⁵

Felnőttkorában a sikerességet Munk Adolf már nem kizárólag a tanulásban elért eredményeihez kötötte. Önmeghatározásában környezete ítéletének meghatározó jelentőséget tulajdonított. Egyéni döntéseit nem rendelte alá szűkebb családjá elvárásainak (tanulmányok, házasság), a zsidó közösség hagyományos értékrendje ugyanakkor meghatározó maradt számára.

A MUNK CSALÁD ÉS AZ AKKULTURÁCIÓ

A 19. században a magyarországi zsidó közösségeknek és azok tagjainak a magyar állammal és társadalommal való kapcsolatát számos kihívás érte. Munk Adolf és családjának válasza ezekre a következőképpen alakult.

⁹⁹ Munk 2002a: 29.

¹⁰⁰ Munk 2002a: 32.

¹⁰¹ Munk 2002a: 31.

¹⁰² Munk 2002a: 59.

¹⁰³ Munk 2002a: 184–188.

¹⁰⁴ Két példa erre vonatkozólag: Munk Adolf jesivabócherként sem vetemedett lopásra a vándorlásai során. Munk 2002a: 120. Munkácsi Bernát számára barátja, Vikár Béla magántanítói állást szerzett, amelyért 3 forintot alkudott ki, Munkácsi azonban csak 50 krajcárt kért. Vikár ekkor tanulócsoportot szervezett, hogy fejenként csak 50 krajcárt fizessenek azért, hogy barátja is elfogadja az állást. Vikár 1934: 310–311.

¹⁰⁵ Munk 2002a: 268.

Névváltoztatás

A magyarországi zsidóság körében a névváltoztatást sokan az állam iránti lojalitásnak, illetve az akkulturációs folyamat részének tekintették. A vezetéknevek magyarosítására a többségi társadalom a 19. század végéig általában pozitív viselkedést adott.¹⁰⁶

II. József 1787-ben rendelte el, hogy a zsidók, akik addig csak apai nevet viseltek, vezetéknevet nem, 1788 januárjától kötelesek német előljáró nevet választani maguknak.¹⁰⁷ A 18. században a zsidók héber nevükön szólították egymást. Az állami hivatalnokok által rögzített dokumentumokban azonban már ebben az időszakban is kéttagú nevet adtak meg.¹⁰⁸ Munk Adolf neve családi környezetben Meir Avraham volt. Testvére, Gabriel csak Avrahamnak szólította.¹⁰⁹ Visszaemlékezése igazolja, hogy a zsidó közösség egy részében a 19. század közepéig fennmaradt a gyakorlat, hogy héber néven szólítják egymást. Emlékiratában Munk Adolf a lányait kiházásításuk kapcsán héber nevükön emlegeti (Chaile, Dina; Mirjam, Jitl), Ungár Ármin vejét is a Hirsch névvel illeti.¹¹⁰ Mindez nem jelenti azt, hogy a hétköznapiakban is így szólította őket. Meir Avraham az Adolf utónevét nagyszombati tanítóskodása idején (1851–1853) vette fel. Apja mélyen felindult, amikor ezt meghallotta. Munk Beer Bernát szerint három dolog miatt szabadulhatott meg a zsidóság Egyiptomból, ezek egyike volt, hogy ragaszkodtak eredeti nevükhöz. Ez a véleménye a minden újítást elutasító ultraortodoxia befolyásáról tanúskodik.¹¹¹ Munk Adolf utónévválasztása a nagyszombati német ajkú lakossághoz való közeledés szándékaként is értelmezhető. Nincs írásos bizonyíték arról, hogy névváltoztatásának engedélyeztetését hivatalosan is kérelmezte volna. Önéletrajzában nincs jele annak, hogy e lépése belső vívódással járt volna. Úgy tűnik, Bernát fia névmagyarosításának sem tulajdonított jelentőséget.

Munk Bernát belügyminiszteri engedéllyel 1881-ben változtatta meg a nevét Munkácsira.¹¹² A névváltoztatást több tényező is motiválhatta.¹¹³ Olyan családnév felvételére szánhatta el magát, amelynek fontos jelentése van a magyar társadalom számára. Egyúttal családi örökségéhez való ragaszkodásként értelmezhető, hogy új nevében eredeti nevét is megtartotta. Névmagyarosítása ugyanakkor a magyar kultúrának tett gesztusként is értékelhető, hiszen a magyar nyelv és a magyarság eredete kutatásának szentelte életét. Munkácsi Bernát névváltoztatása olyan korszakban történt, amikor a magyar társadalom örömmel üdvözölte zsidó vallású

¹⁰⁶ Karády–Kozma 2002: 7–105.

¹⁰⁷ Löw 1898; Komoróczy 2013: 399–405.

¹⁰⁸ A kéttagú név gyakran két személynévből állt, amelyek közül az egyik a családnevet helyettesítette. A családnevek alakulásáról: Scheiberné 1981.

¹⁰⁹ Munk 2002a: 147.

¹¹⁰ Munk 2002a: 283.

¹¹¹ Silber 2008.

¹¹² *Századunk névváltoztatásai* 1895: 164.

¹¹³ Egyetemista éveiben megjelenő első publikációiban szerkesztői javaslatra választotta új nevét. Munkácsi B. 1879: 433.

honfitársai névmagyarosítását. A két világháború közötti időszakban ugyanezt már nem nézte jó szemmel, gyakran kigúnyolta, akadályozni próbálta.¹¹⁴ Ennek ellenére Munkácsit legelszántabb kritikusi sem nevezték születési nevén. Névmagyarosítását illetően nem várt helyről érkezett bíráló. Támogatója, Goldziher Ignác egy állami szubvenció kapcsán emlegette fel egykori nevét, azt sugallva, hogy a változtatás csak érdekből történt.¹¹⁵ Munkácsi Bernát ismereteink szerint soha nem nyilatkozott vezetéknevének magyarosításáról. Fiát, Munkácsi Ernőt levelében óva intette attól, hogy lánygyermekének három személynévet adjon, mivel a zsidó valláshoz ragaszkodók számára a két személynév számított elfogadottnak.¹¹⁶

Kitérés, vallási elidegenedés

A magyarországi zsidóság körében a kitérők száma a 18–19. században viszonylag alacsonynak tekinthető, a kitérés mégis folyamatos jelenség.¹¹⁷ Az 1880-as évektől az *Egyenlőség* című hetilap visszatérően tárgyalta ennek kérdését, cikkeiben felelősöket keresett, vagy rámutatott egy-egy térítés sikertelenségére.¹¹⁸ Munkácsi Bernát atyja maga is kételkedett abban, vajon a fia ellen tud-e majd állni a kísértésnek, hogy a könnyebb érvényesülés reményében elhagyja vallását. Munkácsi akadémiássá választása (1890) előtt a *Borsszem Jankó* karikatúrája arra utalt, hogy a tagoktól „elvárás” volt a keresztlevél. Az élclap egyik képén egy püspök már szentelt vízzel locsolta Munkácsit.¹¹⁹ Hogyan vélekedett Munkácsi Bernát az áttérésről? Mély felindultsággal mesélte a történetet, amelyben egyik munkát kereső keresztény pályatársa úgy vélte, ha egy zsidó álláskereső kitér, azonnal meg is kapja a vágyott állást, de neki mint kereszténynek még ennyi lehetősége sincs.¹²⁰ A kitérés azonban nem merült ki a felekezetsváltásban, gyakran szakítást is jelentett a zsidó társadalommal és a családdal. A közösséget bomlasztó kitérésekre Munkácsi a zsidó ifjak neveléséért évtizedeken át végzett munkájával, illetve saját családjá gyökereinek felkutatásával és dokumentálásával válaszolt.

Nyelvi akkulturáció

A zsidó felvilágosodás két fő törekvést fogalmazott meg: megőrizni a zsidóság egységét, és munkálkodni a zsidóság kulturális és morális megújulásért. Központba került a héber nyelv tanulása és szekuláris célokra való használata. Hosszú távú célként pedig megfogalmazódott a zsidók integrációja, lakóhelyük

¹¹⁴ Kozma 1997: 383, 452.

¹¹⁵ Goldziher 1984: 268.

¹¹⁶ Munkácsi Bernát levele fiához, Munkácsi Ernőhöz. MZsML *Nevek*.

¹¹⁷ Konrád, 2014; Mislovics 2015.

¹¹⁸ Strausz 1900; Szabolcsi 1905.

¹¹⁹ Szász Károly. *Borsszem Jankó* 1890. május 18. 8.

¹²⁰ Munkácsi B. 1925: 18.

nyelvének elsajátítása révén is, a környező társadalmakba. A zsidó felvilágosodás eszméi Magyarországon Pozsony és Prága közvetítőcsatornáin keresztül, illetve az országba betelepülők révén jelentek meg.

Munk Adolf anyai felmenői még a hagyományos értékrend szerint éltek életüket, de szinte elsőnek számítottak az újonnan érkezők között, akik már megismerkedtek a felvilágosodás eszméivel, és részben be is fogadták őket. Nagypapja német írást tanított hitfelei körében, anyja, Chaile is tudott a jiddisen kívül németül. Visszaemlékezésében Munk Adolf méltatóan úgy fogalmazott, hogy anyja olyan „házban nőtt fel, ahol a Németországból Magyarországra is beáramló szellem felébresztette benne a világos gondolkodást és a szív és a lélek finomságát”.¹²¹ Mindazonáltal gyermekkorában Munk Adolf még hagyományos vallási nevelésben részesült. Ezért világi tudományok felé csak jesivatanuló korában fordulhatott. Művéből nem egyértelműsíthető, de anyanyelve vélhetően a jiddis volt.

Munk Adolf jesiva tanulmányai befejezése után minden művét héberül írta. Műfajukat tekintve e művek szerteágazók: levelezés, elbeszélés, regény, homilitikai magyarázatok, költemények, epigrammák, apróságok, családi eseményekről szóló elmélkedések, önéletrajz.¹²² A héber nyelv használata a 19. századi Magyarországon az ortodoxia és neoortodoxia képviselői körében is elterjedtnek számított. A Munkácsi Bernát által közzétett elemzések segítenek meghatározni Munk Adolf műveinek keletkezési idejét: 1852 és 1901 között íródtak, zömmel a század utolsó évtizedében. Első levelét 1852-ben Felsenburg Adolf (Áron) nagybátyjához írta, aki Szentesen vezetett elemi iskolát. Ebben apja halálhírére tudatta vele. E levél bizonyítékul szolgálhat arra, hogy a névváltoztatás mellett Munk Adolf a nyelvhasználatban is eltért konzervatív nézeteket valló kortársaitól, mivel héberül és nem jiddisül levelezett, ami szintúgy a felvilágosult ortodoxok közé emelte őt kortársai szemében. A héber nyelvű levelezése, amellyel fényt vet a szerző kapcsolati hálójára, a nyelv használatának országos kiterjedtségére is bizonyíték, hiszen levelezőtársai éltek Nyitrán, Trencsénben, Nagyszombaton (az *oberlandi* területeken), Gyulafehérváron, Nagyváradon (az ország keleti területein), Budapesten (a középső országrészen), Szentesen (az ország délkeleti területén). Levelezőpartnerei között nagykereskedő, iskolaigazgató, országgyűlési képviselő és jogtudós, illetve egyetemi tanár egyaránt megtalálható.¹²³

Felvetődik a kérdés, vajon Munk Adolf miért nem németül vagy magyarul levelezett, illetve írta műveit? A magyarra a nyelvben való járatlansága lehet a válasz, amit maga is elismert. Ezért fogadta kereskedőtársul egyik, a magyar nyelvet ismerő rokonát. Önéletrajzában ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy saját

¹²¹ Munk 2002a: 15.

¹²² Munkácsi B. 2002: 317–325.

¹²³ Felsenburg Adolf tanító, Munk Béla igazgató, Silberstein Joachim kereskedő, Hahndl Saul tanító, Elzász Mendel rózsahegy-i rabbi, Weisz Kálmán gyulafehérvári rabbi, dr. Deutsch Saul ügyvéd, dr. Vámbéry Ármin egyetemi tanár, dr. Goldziher Ignác egyetemi tanár, dr. Neumann Ármin, országgyűlési képviselő, Ullman Sándor hitközségi elnök.

háznépe, köztük felesége, Stein Sára is magyarul beszélt.¹²⁴ Gondolatait, véleményét vélhetően csak egy szűkebb körrel kívánta megismertetni, műveit ezért nem németül írta.¹²⁵ Önéletrajzának megírásakor az a cél is vezérelte, hogy a héber nyelven keresztül teremtsen kapcsolatot a zsidóság hagyományos értékeinek védelmezését szem előtt tartó, de amellet felvilágosult nézeteket vallókkal, akik közé saját magát is sorolta.

Fia, Munkácsi Bernát már abban a korban nőtt fel, amikor a zsidóságon belüli megosztottság egyre erőteljesebbé vált, amit a nagyváradi közösségben az ortodox tábor támogató apja is érzékelt. Gyermekkorában Munkácsi Bernát édesanyjával magyarul, édesapjával vélhetően magyarul és németül beszélt. A héber nyelv alapjait már négyéves korától elsajátította. Mindemellert latinul is megtanult.¹²⁶ Noha a latin próbára tette, a hazulról hozott többnyelvűség és tehetsége nagy segítséget jelentett a további nyelvek elsajátításában. Későbbi kutatóútján oroszul is megtanult.¹²⁷ Nyelvtudományi, etnográfiai és tanügyi cikkeit, valamint magánlevelezését több nyelven, magyarul, oroszul, németül írta. Héber nyelvű jegyzetei a család genealógiai kutatásaiban találhatóak. Mivel cikkeinek tekintélyes részét magyarul írta, egy külföldi kutatótársa csak azért tanult meg magyarul, hogy írásait olvashassa.¹²⁸ A magyar nyelv eredetének felkutatásával Munkácsi Bernát magyar identitását fejezte ki. Szülőhazájának nyelvét nemcsak megtanulta, hanem kutatásaival gyarapította is. Ugyanakkor családtörténeti kutatásai erős zsidó identitásra utalnak. Ahogy fogalmazott: „A zsidó nemzeti öntudat [...] ősi gyökerünk és alapunk, a híd, amely elvezet elmúlt önmagunkhoz.”¹²⁹

Magyar kultúra, magyar társadalom, nemzettudat

A fentiek ismeretében Munk Adolf akkulturációja csak részlegesnek tekinthető. Tanult magyarul, de a nyelv használatában nem igazán lett jártas. Gyermekének engedélyezte, hogy az állami oktatásban vegyen részt, ami a magyar nyelv és kultúra további befogadását segítette elő. Élete alkonyán azt sem ellenezte, hogy önéletrajzát fia magyarra ültesse át. Vélhetően felismerte, hogy még saját (tágabb) családja körében is egyre többen csak magyarul tudnak. Azt remélte, hogy a fordítás hozzájárulhat a hagyományos zsidó értékek erősítéséhez, mivel ily módon családja, illetve általában zsidó olvasói „megértik gyökereiket, s felismerik régtől fogva való eredetüket”.¹³⁰ Fia azonban vonakodott attól, hogy az önéletrajz magyarul is megjelenjen. Ennek oka feltehetően a tartalmával magyarázható, jóllehet Munk Adolfnak a többségi társadalommal szemben megfogalmazott

¹²⁴ Munk 2002a: 267.

¹²⁵ Silber 2002: 345–346.

¹²⁶ Munkácsi B. 1925: 16.

¹²⁷ Munk 2002b: 314.

¹²⁸ Vikár 1934: 311.

¹²⁹ Munkácsi N. 1943: 179.

¹³⁰ Munk 2002a: 10.

legélesebb kritikái nem is visszaemlékezéseiben, hanem a fiáról szóló írásában találhatók. Önletrajzában családja életét kezdetben zárt közegeként jellemzi, bár ez abból is fakadhat, hogy gyermekként nem érzékelte a külvilágot. Az 1848–1849-es szabadságharc kapcsán úgy vélte, sokan csak az urak hívó szavára csatlakoztak a forradalom ügyéhez.¹³¹ A honért folytatott küzdelem leírásakor semmilyen lelkesedést nem mutatott. Ruskó püspökkel kapcsolatos véleménye már élesebb és nyíltabb is, hiszen lázadónak nevezte, aki a király ellen vétkezett.¹³² A Munkácsi Bernát szakmai pályafutását bemutató, 1890-ben keletkezett írásában a társadalmi antiszemitizmus elterjedtségét hangsúlyozta, amely fia karrierjét is megnehezítette. Ebben az írásában úgy ítélte meg, hogy a tiszzaeszlári vérvád félrevezette „Magyarország egész lakosságát”, és a társadalmi kapcsolatokat is negatívan befolyásolta.¹³³ Ezért a zsidó közösség felé fordulásban látta a megoldást. Jóllehet az akkulturáció bizonyos elemeit, így a névmagyarosítást és a magyar nyelv elsajátítását elfogadta, elsődlegesen nem hitfelei társadalmi integrációját kívánta előmozdítani, hanem a héber nyelv szekuláris használatával a zsidó társadalom belső kulturális megújódását.

Munkácsi Bernát életében nyilvánvaló, hogy befogadta, sőt alakította a magyar kultúrát, illetve a magyar társadalom felé fordult. 1885-ös oroszországi utazásai során a kazanyi zsidók sanyarú sorsának tükrében magyarországi hitsorsosainak helyzetét kifejezetten pozitívan értékelte:

„Érdekes, hogy itt a tanári szakon egyetlenegy zsidó hallgató sincs, minthogy tudják, hogy állást nem kaphatnak. [...] A keresztény kollegák éppenséggel megvetik zsidó társaikat, s vajmi ritka eset, hogy barátság fejlődjék közöttük. Ezekhez képest nálunk igazán aranyosak az állapotok. Hála legyen a magyar nemzet jószívűségének és szabadelvűségének.”¹³⁴

Ez a véleménye később, álláskeresése idején, az 1880-as években megváltozott, ekkor azt tapasztalta, hogy állást zsidó tanárjelölt Magyarországon is csak akkor kaphat, ha „rendezte a religióját (vallását)”,¹³⁵ vagyis ha áttért valamelyik keresztény vallásra. Ezt azonban Munkácsi elutasította, amit későbbi beszámolója szerint az iránta egyébként jóindulatú keresztény kollégái értetlenkedve fogadtak.¹³⁶ Ennek ellenére a magyar kulturális élet aktív résztvevője maradt, élete folyamán a magyar és zsidó identitása egyaránt erős volt. Egyes őt ért támadásokat talán éppen erős zsidó kötődése váltotta ki. A *Budapesti Szemle*ben a Hunfaly Pálról írt tanulmánya kapcsán a *Katolikus Szemle* recenzense „faji” elfogultsággal vádolta a Vámbéry Árminnal és Marczali Henrikkel szemben megítélése szerint

¹³¹ Munk 2002a: 154.

¹³² Munk 2002a: 187.

¹³³ Munk 2002b: 305.

¹³⁴ Munkácsi N. 1943: 95.

¹³⁵ Munkácsi B. 1925: 18.

¹³⁶ Munkácsi B. 1925: 18.

„túlkegyes” Munkácsit.¹³⁷ A *Népszava* még nyíltabb támadást intézett ellene. A Pesti Izraelita Hitközség tanfelügyelőjeként tett erőfeszítései a héber nyelv oktatásának fejlesztésére erős indulatot váltottak ki a lapból, amely vallási fanatizmussal vádolta meg őt, „akinek hosszabb a kaftánja, mint a tudománya”.¹³⁸ Más alkalommal ugyanakkor a *Népszava* éppen Munkácsi vallásosságának őszintességét vonta kétségbe.¹³⁹

* * *

Önéletírásában Munk Adolf saját életének eseményein túl családja életútját is bemutatta, egy magyarországi zsidó család sorsát az 1770-es évekbeli letelepedéstől a 19–20. század fordulójáig. Műve e család gazdasági, társadalmi és kulturális felemelkedési lehetőségeinek bemutatása is egyben. Ennek a felemelkedésnek az íve azonban nem volt egyenes vonalú. A bővülő jogi és gazdasági keretekkel párhuzamosan a zsidóságnak egyre többértű, a közösség és egyén egymáshoz való viszonyát folyamatosan alakító kihívásokkal is szembe kellett néznie. Munk Adolf családjának esettanulmánya arra mutat rá, hogy a 19. századi zsidó családok körében a hagyományos értékrendtől való eltávolodás egyáltalán nem feltétlenül vezetett a zsidó identitás elsorvadásához. Nagyszülői generációjában az anyai nagyapai ág már teret engedett a modernizációnak, de nem távolodott el a hagyományos zsidó értékrendtől. Munk Adolf apja az ultraortodox nézetek képviselőjeként minden újítást elutasított. Munk Adolf úgy vált mászkillá, a zsidó felvilágosodás hívévé, hogy életvitelét, a vallási előírások betartását tekintve alapvetően ortodox zsidó maradt. Élete végén írt műveiben egyértelműen a zsidó vallási hagyomány óvása mellett emelt szót. Fiai más utat jártak be. Munkácsi Bernát a neológ „establishment” tagjaként akkulturálódott, hazafias magyar értelmiségi lett. Gábor ugyanakkor a zsidók nemzeti államának létrehozásáért küzdők táborát gyarapította. Függetlenül azonban a családtagok eltérő egyéni döntéseitől, a feltétlen kötődés a zsidó közösséghez valamennyi generáció életében közös pont maradt.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VII.173. Gászner Béla közjegyző iratai, 1875–1919.

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MZsML)

Apákról az utódokra szállott elhivatottság. milev.hu/kutatasblog/apakrol-az-utodokra-szallott-elhivatottsag – utolsó letöltés: 2021. augusztus 21.

¹³⁷ gd. [Friedrich] 1912: 660–661.

¹³⁸ Zsidó klerikalizmus. Dr. Munkácsi Bernát, a zsidó csuhás. Egy szegény hitoktató üldözése. *Népszava* 1908. október 7. 9.

¹³⁹ Muszáj pofozni! *Népszava* 1906. december 9. 5–6.

Nevek a beilleszkedés és hagyományörzés határán. collections.milev.hu/exhibits/show/munk/mm3/nevadas – utolsó letöltés: 2021. szeptember 23.

Országos Széchényi Könyvtár (OSZK)

143.096 *Munk Adolf önéletrajza.* Ford. Arday Simon és Fábíán Miksa, 1942.

Borsszem Jankó, 1890.

Egyenlőség, 1933.

Népszava, 1906, 1908.

Ackersdijck, Jan 1987: *Magyarországi útinaplója 1823-ból.* Helikon, Budapest.

Friss Ármin (szerk.) 1903: *Magyar–Zsidó Oklevéltár. I. 1092–1539.* Izr. Magyar Irodalmi Társulat, Budapest.

gd. [Friedrich István] 1912: Folyóiratok szemléje. (1912. április) *Katholikus Szemle* (26.) 6. 660–666.

Goldziher Ignác 1984: *Napló.* Magvető, Budapest.

Grünvald Fülöp – Scheiber Sándor (szerk.) 1960: *Magyar–Zsidó Oklevéltár. VI/2. 1701–1740.* Magyar Izraeliták Országos Képviselete, Budapest.

Komoróczy Géza 2013: „Nekem itt zsidónak kell lenni”. *Források és dokumentumok (1965–2012). A zsidók története Magyarországon I–II. kötetéhez. Szöveggyűjtemény.* Kalligram, Pozsony, 399–405.

Löw, Leopold 1874: *Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn. Beitrag zur allgemeinen Rechts-, Religions-, und Kulturgeschichte.* Ludwig Aigner, Budapest.

Löw, Leopold 1898: Schicksale und Bestrebungen der Juden in Ungarn 1846/7. In: Löw, Immanuel (Hg.): *Gesammelte Schriften von Leopold Löw. IV.* Ludwig Engel, Szeged, 371–435.

Mednyánszky Alajos 1981: *Festői utazás a Vág folyón, Magyarország (1825).* (Ford. Soltesz Gáspár.) Európa, Budapest.

Munk, Méir Ábrahám 2002a: *Életem történetei.* Múlt és Jövő, Budapest – Jeruzsálem.

Munk, Méir Ábrahám 2002b: Dr. Munkácsi Bernát, a nagy tudós, a budapesti Magyar Tudományos Akadémia tagja, a nagy pesti izr. hitközség iskolái tanfelügyelőjének származása. In: uő: *Életem történetei.* Múlt és Jövő, Budapest – Jeruzsálem, 293–316.

Munkácsi Bernát 1879: Az „áldás” és „átok” szók családja. *Magyar Nyelvőr* (8.) 10. 433–436.

Munkácsi Bernát 1925: Pályám kezdete. *Izr. Tanügyi Értesítő* (50.) 1–3. 15–19; 4–5. 59–65.

Munkácsi Bernát 1939: *A nyitrai, nagyváradai és budapesti Munk-család valamint a nyitrai, nagytapolcsányi, balassagyarmati, nagykanizsai, szentesi és budapesti Felsenburg-család geneológiája. Ősök és ivadékok.* Összeállította Munkácsi Bernát, kiegészítette, átdolgozta és sajtó alá rendezte Munkácsi Ernő. Országos Magyar Zsidó Múzeum, Budapest.

Munkácsi Bernát 2002: Egy irodalmi hagyatékról. In: Munk, Méir Ábrahám: *Életem történetei.* Múlt és Jövő, Budapest – Jeruzsálem, 317–325.

Munkácsi Noémi 1943: *Egy nagy magyar nyelvész. Munkácsi Bernát élete.* I.M.I.T., Budapest.

Strausz Adolf 1900: Guvernantok. *Egyenlőség* 1900. február 11. 5–6.

- Szabolcsi Miksa 1905: A szentföldi út. *Egyenlőség* 1905. december 11. 4–8.
- Századunk névváltoztatásai 1895: Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye. 1800–1893.* (Összeáll. [Szentiványi Zoltán].) Hornyánszky Viktor, Budapest.
- Vikár Béla 1934: Bernát, az orosz kém. *Szegedi Füzetek* (1.) 308–313.
- Wessely, Naphtali Herz 1995: Words of Peace and Truth (1782). In: Mendes Flohr, Paul – Reinharz, Jehuda – Mendes-Flohr, Paul (eds): *The Jew in the Modern World: A Documentary History*. Oxford University Press, New York – Oxford, 70–77.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- „Munk Adolf (Méir Ábrahám)” szócikk. In: Ujvári Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon*. Makkabi, Budapest, 2000. 618.
- Bányai Viktória 2005: *Zsidó oktatásügy Magyarországon, 1780–1850*. (Doktori mester-munkák/Hungaria Judaica 17.) Gondolat, Budapest.
- Bányai Viktória 2010–2011: Munkácsi Bernát (1860–1937) tanfelügyelői tevékenysége. *Nyelvtudományi Közlemények* (107.) 284–292.
- Ben David, Jozsef 2008: A modern zsidó társadalom Magyarországon a 19. század elején. In: Silber, Michael K. (szerk.): *Magyar zsidó történelem – másképp. Jeruzsálemi antológia*. Múlt és Jövő, Budapest – Jeruzsálem, 83–134.
- Breuer, Mordechai 2003: *Ohale Torah; Ha-Yeshivah, tavnitah ve-toldoteha*. Jerusalem.
- Büchler Sándor 1896: József császárnak a zsidókra vonatkozó rendszabálya. *Systematica gentis Judaicae regulatio. Magyar–Zsidó Szemle* (13.) 4. 367–374.
- Etkes, Immanuel (ed.) 1993: *Ha-Dat ve-habayim: Tenu’at ha-baskalah ha-yehudit be-mizrah Eropah*. Salman Shazar Center, Jerusalem.
- Etkes, Immanuel (ed.) 2006: *Yeshivot u-vate midrashot*. Jerusalem.
- Feiner, Shmuel 2002: *Haskalah and History: The Emergence of a Modern Jewish Historical Consciousness*. (Trans.: Naor, Chaya, Silverton, Sondra.) Littman Library of Jewish Civilization, Oxford. DOI: 10.3828/liverpool/9781874774433.001.0001
- Flesch Ármín 1908: A zsidó a magyar közmondásban. In: Bánóczy József (szerk.): *Évkönyv*. Izr. Magyar Irodalmi Társulat, Budapest, 176–194.
- Hanák, Péter 1992: Jews and the Modernization of Commerce in Hungary, 1760–1848. In: Silber, Michael K. (ed.): *Jews in Hungarian Economy, 1760–1945*. Magnes Press, Jerusalem, 23–39.
- Karády Viktor – Kozma István 2002: *Név és Nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Osiris, Budapest.
- Katus, László 1992: The Occupational Structure of Hungarian Jewry in the Eighteenth and Twentieth Centuries. In: Silber, Michael K. (ed.): *Jews in Hungarian Economy, 1760–1945*. Magnes Press, Jerusalem, 92–105.
- Katz, Jakob 1992: Chátám Szófér életrajzához. *Századok* (126.) 1. 80–112.
- Katz, Jakov 1999: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*. Múlt és Jövő, Budapest – Jeruzsálem.

- Katz, Jakov 2005: *Hagyomány és válság. Zsidó társadalom a középkor végén*. Múlt és Jövő, Budapest – Jeruzsálem.
- Katz, Jakov 2008: Házasság és házaselet a középkor végén. In: Silber, Michael K. (szerk.): *Magyar zsidó történelem – másképp. Jeruzsálemi antológia*. Múlt és Jövő, Budapest – Jeruzsálem, 21–81.
- Katzburg, Nathaniel 1969: The Jewish Congress of Hungary, 1868–1869. In: Braham, Randolph L. (ed.): *Hungarian Jewish Studies II*. World Federation of Hungarian Jews, New York, 1–33.
- Konrád Miklós 2014: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. MTA BTK Történettudományi Intézete, Budapest.
- Konrád Miklós 2017: Egy kudarc anatómiája. Neológ zsidó vallásoktatás a dualizmus korában. In: Sasfi Csaba – Ugrai János (szerk.): *Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 29.) Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 331–352.
- Kozma István 1997: Családnév-változtatás és történelem (1894–1956). *Századok* (131.) 2. 383–452.
- Kubinyi András 1995: A magyarországi zsidóság története a középkorban. *Soproni Szemle* (49.) 1. 2–27.
- Mislovics Erzsébet 2008: *A magyarországi zsidóság demográfia- és gazdaságtörténete, 1700–1830*. (PhD-disszertáció.) The Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem.
- Mislovics Erzsébet 2012: *Hungarian Jewish Families in the Modern Era. A Prosopographic Study of the Munks and Golziehers*. (Kézirat.)
- Mislovics Erzsébet 2015: A magyarországi zsidóság áttérési gyakorlata Buda, Óbuda, Pest településeken és Bécsben 1746 és 1850 között. *Aetas* (30.) 1. 31–58.
- Scheiberné Bernáth Livia 1981: *A magyarországi zsidóság személy- és családnevei II. József névadó rendeletéig*. Magyar Izraeliták Országos Képvisellete, Budapest.
- Silber, Michael K. 1992: A Jewish Minority in a Backward Economy: an Introduction. In: Silber, Michael K. (ed.): *Jews in Hungarian Economy, 1760–1945*. Magnes Press, Jerusalem, 3–22.
- Silber, Michael K. 2002: Utószó. In: Munk, Méir Ávrahám: *Életem története*. Múlt és Jövő, Budapest – Jeruzsálem, 333–352.
- Silber, Michael K. 2008: Az ultraortodoxia keletkezése, avagy egy hagyomány kitalálása. In: Silber, Michael K. (szerk.): *Magyar zsidó történelem – másképp. Jeruzsálemi antológia*. Múlt és Jövő, Budapest – Jeruzsálem, 113–282.
- Stampfer, Shaul 1997: Hungarian Yeshivot, Lithuanian Yeshivot and Josef Ben David. *Jewish History* (11.) 1. 131–141. DOI: 10.1007/BF02335361
- Zipperstein, Steven J. 1985: *The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794–1881*. Stanford University Press, Stanford, Calif.